

Розділ 2

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

2.1. Етап універсалізму

Поява соціології як науки – це наслідок не лише поступу самої науки, логіки її внутрішнього розвитку, але й кардинальних зрушень у європейському суспільному житті першої третини XIX століття. Як вважає Е. Гіденс, це був час трьох великих революцій – світської політичної, промислової та міської, які призвели до бурхливого розвитку таких процесів, як індустріалізація, секуляризація та урбанізація. Таким чином, поява соціології була відповіддю на «виклики» часу, на «соціальний запит», це своєрідна саморефлексія суспільства, яке намагається пізнати себе.

Щоб розглянути основні етапи розвитку соціологічної науки, звернемося до періодизації соціології, яку запропонував відомий британський соціолог Мартін Елброу [158].

Елброу виокремлює п'ять етапів розвитку та функціонування соціології як самостійної галузі наукового знання. Перший етап дістав назву «універсалізм»; другий – становлення «національних шкіл»; третій етап – це період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу; четвертий – це період «індигенізації» чи «отуземлення» соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються; п'ятий – це період «глобалізації». Проаналізуємо докладніше кожен з цих етапів розвитку соціології, які виокремив М. Елброу.

Перший етап «універсалізм», який триває майже все XIX століття – це класична стадія розвитку соціології, суттєвою рисою якої є спроба зрозуміти процеси суспільного життя та соціальних змін як всезагальні, позачасові та аналогічні до універсальних закономірностей, які існують у природі. Основними його представниками були Огюст Конт, Герберт Спенсер та Карл Маркс.

Французький вчений і філософ О. Конт (1798–1857) вважається засновником соціології. Саме він увів у науковий обіг термін «соціологія», прагнучи, з одного боку, підкреслити самостійність, автономність науки про суспільство, її принципову відмінність від соціальної філософії та філософії історії. Вперше термін «соціологія» Конт використав в одній з лекцій «Курсу позитивної філософії» у 1839 році.

Розглядаючи суспільство як «організм» і керуючись ідеєю «прогресу» та «порядку», О. Конт виділяє достатньо специфічні, які не зводяться один до одного, два типи соціальних законів: «закони статики» та «закони динаміки». Перші – закони порядку, організації та функціонування соціальних систем. Саме вони лежать в основі соціального консенсусу (згоди).

Другий тип законів забезпечує соціальний прогрес. Головна роль у ньому належить розуму, духу, свідомості. І вся історія людського роду відповідно підрозділяється О. Контом на три періоди: теологічний, метафізичний та позитивний. Теологічний період, який вміщує фетишизм, політеїзм і монотеїзм, Конт пов'язує з ранньою історією людського суспільства, коли панували різні форми «фіктивної» свідомості. Метафізичний період (1300–1800) характеризується розквітом різноманітних філософських та ідеологічних систем, відірваних від реальних умов, які врешті-решт призвели людей до філософських сумнівів, моральної зіпсованості, а суспільство – до політичного безладдя. Нове ж суспільство має ґрунтуватися на «новій релігії» – «позитивізмі», систему якого і розробляє Конт у своїх основних працях: «Курс позитивної філософії», «Система позитивної політики, або трактат, який встановлює релігію людства» та ін.

О. Конт також вважав, що стадіям інтелектуального розвитку людства відповідають стадії політико–соціальної організації суспільства: теологічній стадії – військове панування; метафізичній стадії – феодальне панування; позитивній стадії – промислова цивілізація. Ці стадії закономірно йдуть одна за одною. Тому нерівність між соціальними групами пов'язана із певним рівнем розвитку. Рівень розвитку суспільства визначається не матеріальними змінами, а духовно–моральними стосунками між людьми. На думку Конта, соціологія має протиставити теоріям революцій соціологічну теорію, яка дає

змогу проводити зміни в суспільстві еволюційним шляхом, із урахуванням інтересів усіх суспільних груп.

Г. Спенсер (1820–1903) – англійський філософ та соціолог, основоположник органічної школи в соціології. Книга Г. Спенсера «Основи соціології» стала першим досвідом цілісного викладу системи соціологічного знання, накопиченого на той час. Виходячи з ідеї «суспільство є організм» (так називається одна з глав вищеназваної книги), англійський учений звертає увагу на цілу низку схожих рис між соціальним та біологічним організмами. Зокрема, тому й іншому притаманні зростання та збільшення в обсязі, ускладнення структури, диференціація структури та функцій.

Як і біологічний організм, суспільство має три системи органів: «підтримувальну систему» – в живому організмі це травлення, а в суспільстві – виробництво; «розподільчу систему» – в живому організмі це система засвоєння поживних речовин, у суспільстві – система поділу праці та розподілу продуктів; «регулятивну систему» – в живому організмі це нервова система, в суспільстві – система держави і права.

Поряд з поняттям «організм» в органічній теорії Г. Спенсера важливе місце належить поняттю «еволюція». Під останньою розуміється плавний, який не допускає стрибків та різких змін, процес розвитку по висхідній до більш досконалого стану. У різких стрибках, революціях Г. Спенсер вбачає лише моменти руйнування, що є протиприродним.

Головним законом еволюції Г. Спенсер оголошує закон диференціації та ускладнення структури «організмів», рух від однорідності до різноманіття. У суспільстві цей закон проявляється в поділі праці, диференціації функцій виробництва та розподілу, в ускладненні процесів управління.

Поширюючи еволюційні ідеї Ч. Дарвіна на людське суспільство, Г. Спенсер вважав, що подібно до міжвидової боротьби та природного відбору найбільш пристосованих особин, у суспільстві також спостерегається виживання найбільш сильних та загибель слабких індивідів, а економічна конкуренція відіграє ту саму роль, що і природний відбір у живому світі.

Г. Спенсер відстоював ідею, що уряд не повинен втручатися у процеси, які відбуваються у суспільстві природним чином.

Тільки у цьому випадку «пристосовані» люди виживатимуть, а «непристосовані», «баласт» – вимиратимуть. Будучи послідовним у своїх міркуваннях, Г. Спенсер наполягав, що держава не повинна перерозподіляти бюджет на користь удів, сиріт, хворих. Проте було би помилкою вважати Г. Спенсера якимось мізантропом. Так, наприклад, він був прихильником благодійності як приватної справи, завдання якої вбачав у тому, щоб пом'якшувати, наскільки це сумісно з іншими цілями, несправедливість природи.

Усю історію людства Г. Спенсер поділив на дві епохи: «войовничу» та «промислову», вважаючи за необхідне розрізняти два типи боротьби за існування. Історично першою була епоха, коли відбувалися військові конфлікти, які накладали відбиток на все суспільство та людину. В «індустріальному суспільстві» боротьба за існування виражається у формі торгово-промислової конкуренції.

Багато ідей Г. Спенсера було схвалено і сприйнято сучасною йому інтелігенцією. Зокрема, стала популярною ідеологія індивідуалізму, теоретичні постулати якої були сформульовані англійським еволюціоністом у цілій низці робіт. Так, якщо його попередник О. Конт вважав, що соціальне ціле передує індивіду (такий підхід у науці називається «холізмом»), то Г. Спенсер, навпаки, виходив з визнання примату «індивідуальності». Тому суспільство у нього якщо й «організм», то вельми своєрідний: найімовірніше це «агрегат» індивідів.

Відомий німецький учений Карл Маркс (1818 – 1883) вважав, що вивчати соціальні процеси належить для того, щоб покращити суспільство, але, на відміну від Конта, для якого головним була соціальна стабільність, Маркс запропонував цілком новий підхід до розуміння суспільства. Карла Маркса вважають засновником теорії соціального конфлікту. Маркс обстоював революційний шлях. Для Маркса нормальний соціальний розвиток – це постійний розрив з минулим, революційні перетворення і «стрибки». Соціальні і політичні реформи, на думку Карла Маркса, були штучним гальмом розвитку суспільства, результатом вимушених поступок або обману з боку панівних класів, або ж слабкості і нерішучості пригноблених класів.

Світоглядною та методологічною основою соціології Маркса виступає діалектичний матеріалізм. Це, зокрема, зумовило глибокий органічний зв'язок соціологічної теорії з емпіричним матеріалом, що втілювалось у таких працях Маркса, як «Капітал», «Становище робітничого класу в Англії» та ін.

Іншою важливою особливістю марксистської соціології є її принципова політична й ідеологічна спрямованість. Маркс завжди відкрито визнавав, що його вчення висловлює світовідчуття робітничого класу, він послідовно відстоював принцип партійності суспільних наук.

Соціологічна концепція марксизму зводиться до такого:

1. Суспільне буття визначає суспільну свідомість.
2. Матеріальні суспільні відносини є первинними, ідеологічні відносини – вторинні.
3. Визначальну роль в усьому укладі суспільного життя відіграє спосіб виробництва матеріальних благ.
4. Економічний базис визначає політичну, правову, релігійну та інші надбудови; разом з тим надбудовані відносини і установи, зокрема держава, активно впливають зі свого боку на економічний уклад (базис).
5. Розвиток суспільства є природно-історичним процесом.
6. Джерелом суспільного розвитку є протиріччя, зокрема, між класами, відповідно рушійною силою в класово-антагоністичному суспільстві є класова боротьба.
7. Суспільний прогрес являє собою процес руху від однієї, нижчої, суспільно-економічної формації до іншої, вищої, суспільно-економічної формації; в його основі лежить прогрес продуктивних сил суспільства.
8. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої означає соціальну революцію, вона не здійснюється, поки не дозріють у суспільстві необхідні соціальні, перш за все матеріальні, передумови.
9. Капіталізм є остання класово-експлуататорська, заснована на приватній власності суспільно-економічна формація. Захопивши в ході пролетарської революції політичну владу та встановивши свою диктатуру, пролетаріат послідовно ліквідує класовий поділ суспільства та встановить безкласову, засновану на суспільній власності цивілізацію – комунізм, де утвердиться

суспільне самоврядування і вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

10. Людська особистість є втілення соціальних якостей, сукупність (ансамбль) суспільних відносин.

Маркс розробив основні поняття соціологічної науки: «власність», «клас», «державна», «суспільна свідомість», «особистість» та ін. Він блискуче застосував системний аналіз суспільства, піддав ґрунтовному теоретичному та емпіричному дослідженню сучасне йому суспільство, яке здобуло згодом назву «класичного капіталізму».

2.2. Етап становлення «національних шкіл»

Другий етап у розвитку соціології М. Елброу визначає як період становлення «національних шкіл». Саме цьому етапу притаманний найбільш інтенсивний розвиток численних класичних соціологічних теорій. Серед них – соціологічна концепція засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма, у фокусі уваги якого були соціокультурні чинники та їх роль у суспільному розвитку; теорія Макса Вебера, в якій акцент робиться на раціоналізмі, що притаманний німецькій культурі. Серед найбільш видатних представників британської соціологічної школи цього періоду називають Арнольда Тойнбі з його дослідженнями циклічних стадій у розвитку світової цивілізації. Головними представниками італійської соціології зазвичай називають Вільфредо Парето, російської соціологічної школи – Максима Ковалевського та Пилипира Сорокіна.

М. Елброу підкреслює, що другій фазі властивий свого роду «концептуальний імперіалізм», тобто боротьба за панування певної соціологічної парадигми, та негативне ставлення, нетерпимість до концепцій інших напрямків соціологічного знання.

Почнемо розгляд другого етапу розвитку з творчості французького соціолога Е. Дюркгейма (1858–1917). З його ім'ям пов'язані поява цілої школи, а також процес інституціоналізації соціологічної науки, який набув у подальшому світового поширення. Основні роботи Е. Дюркгейма: «Метод соціології»,

«Про поділ суспільної праці», «Самогубство. Соціологічний етюд», «Елементарні форми релігійного життя» та ін.

Дюркгейм вважав, що суспільство являє собою особливу, специфічну, самотійно існуючу реальність. Основу суспільства складають «соціальні факти». Соціальні факти не зводяться до будь-яких окремих проявів — економічних, політичних, моральних, психічних. А навпаки, останні інтегруються у «соціальний факт», а той, у свою чергу, як об'єктивна реальність впливає на індивідів, причому у своїй свідомості люди пов'язують цю реальність з примусовою силою. Завданням соціології і є вивчення природи «соціальних фактів», а також їхнього впливу на поведінку, спосіб мислення та стосунків між людьми. «Соціальні факти потрібно розглядати як речі», — стверджує Дюркгейм.

«Соціальні факти» Дюркгейм поділяє на «морфологічні» та «духовні». Перші становлять «матеріальний субстрат суспільства» (населення, засоби спілкування, житло тощо). Другі втілюють «колективні уявлення» (релігія, мораль, право тощо). Дослідження «колективних» форм свідомості посідає у працях Дюркгейма значне місце.

До духовних соціальних фактів французький соціолог відносить громадський зв'язок або солідарність. Дюркгейм показує, що суспільство виникає і розвивається як форми людської солідарності, причому історично здійснюється перехід від «механічної» до «органічної» солідарності. Такий перехід, який оснований на розподілі праці, втілює зміст суспільного прогресу. Для механічної солідарності, яка проявляється в традиційному суспільстві, на ранніх етапах історії людства, характерні: невиділеність індивідів із загального соціального цілого, особистість повністю поглинається колективом, сегментарна (кланова, територіальна) організація, абсолютна влада групи, великий ступінь релігійності. А для органічної солідарності характерні: індивідуалізм, інтеграційна організація (кооперація місцевих ринків, міст), великий простір для індивідуальної ініціативи, збільшення розподілу праці, толерантність, збільшення значення світських відносин та ін.

Книга «Самогубство», яку опубліковано 1897 року, може служити і в наш час зразком органічного поєднання соціологічної теорії та емпіричного матеріалу. В ній на основі статистики

Дюркгейм встановлює кореляції суїциду та нормативних цінностей суспільства. Так, егоїстичне самогубство переважає в суспільстві, для якого характерні слабкі зв'язки між індивідами. Альтруїстичне самогубство показово для суспільства, яке цілком поглинає людську особистість. Аномічне самогубство викликається соціальним станом аномії.

Отже, Дюркгейм розглядав суспільство як моральне утворення. Він добре розумів, яке фундаментальне значення мають у людському житті моральні принципи. Вказуючи на об'єднувальну роль моральності, французький соціолог розглядав під цим кутом зору і релігію. Остання означає не стільки віру в Бога, скільки вірування і обряди, які об'єднують людей в «одну моральну громаду».

Серед представників німецької соціології другого етапу, безперечно, найбільш визначною є постать Макса Вебера (1864–1920), який є одним із засновників «розуміючої соціології». У його концепції розуміння пов'язане з розумінням сенсу соціальної дії. Серед його основних праць можна назвати такі, як: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904–1905), «Про категорії розуміючої соціології» (1913), «Історія господарства» (1923) та ін.

Вебер визначає соціологію як науку, яка вивчає «соціальну дію». Соціальна дія – це усвідомлена, зорієнтована на інших людей поведінка особистості або групи, яка передбачає два моменти: суб'єктивну мотивацію та орієнтацію на інших суб'єктів, тобто момент суб'єктивного очікування відповідної соціальної (громадської) реакції. Без мотивації та експектації не може бути факту соціальної дії. «Розуміюча соціологія» ставить перед собою завдання проникнути в сенс суб'єктивних дій, або іншими словами, в систему суб'єктивної мотивації та експектації. Вебер пропонує свою власну типологію соціальних дій.

Вебер досліджує чотири види соціальної дії, причому розміщує їх у порядку зростання їхньої раціональної складової. Це цілераціональна дія, ціннісно-раціональна дія, афективна дія і традиційна дія. Відповідно до цих чотирьох видів соціальної дії розглядаються і форми культури, аналізується суспільний прогрес. За Вебером, суспільний прогрес здійснюється в міру зростання ролі та місця в людській поведінці і діях

раціональності. На ранніх етапах людської історії – в «традиційному суспільстві» – переважають «традиційні» та «афективні» («основані на почуттях») види соціальної дії. На пізніх етапах, і особливо в сучасному «індустріальному суспільстві», визначального змісту набувають «цілераціональні» і «ціннісно-раціональні» види соціальної дії.

Відповідно до своєї теорії раціоналізації історії Вебер розробляє оригінальну концепцію соціального управління – «панування», – поділяючи його на три види: «традиційне», «легальне» та «харизматичне». Перший вид оснований на традиції, автоматичному, «бездумному» підпорядкуванні; другий – на «законі»; третій означає підпорядкування харизматичній особистості – «вождю», «лідеру» тощо.

У рамках свого вчення про «легальний» тип управління (панування) Вебер розробляє теорію сучасної бюрократії, яка дістала назву «ідеальної бюрократичної організації». Її відрізняють такі риси: 1 – чіткий поділ і знання своїх функцій (принцип функціональної компетенції); 2 – суворе дотримання ієрархії (принцип бюрократичного авторитету); 3 – виняткове підпорядкування законам, правилам та інструкціям (принцип формалізму); 4 – виключення з роботи суб'єктивних відносин, особистих почуттів, приватних інтересів (принцип «без гніву і пристрасті»); 5 – професійна кваліфікація (принцип професіоналізму); 6 – «духовна близькість», збіг поглядів, оцінок, психологічна спільність і т. д. (принцип корпоративізму).

Найбільш відомим британським соціологом цього етапу є А. Тойнбі (1889–1975) – автор всесвітньо відомої 12-томної роботи «Дослідження історії». А. Тойнбі вважає, що немає єдиної історії людства, а є лише історії замкнутих, самодостатніх «цивілізацій», яких вчений налічував тридцять сім. Усі вони поділяються на три класи: «розквітлі цивілізації» (мезоамериканська, андська, шумеро-аккадська, єгипетська, єгейська, індійська, китайська, сирійська, еллінська, православна християнська, західна ісламська, міссісіпська, еламська, хетська, урартська, іранська, корейська, японська, в'єтнамська, італійська, південно-східно-азіатська, тибетська); «нерозвинені цивілізації» (перша сирійська, поглинена єгипетською, християнські: несторіанська, монофізитська, поглинені ісламською;

далекосхідна християнська, космос середньовічного міста–держави, поглинені західною); «застиглі цивілізації» (ескімоська, оттоманська, спартанська).

Кожна «цивілізація» – культурно-історична монада, вона проходить певний цикл розвитку: становлення – розквіт – загибель. Такий історичний рух має у своїй основі «закон виклику і відповіді». «Виклик» – це своєрідний історичний ланцюг ситуацій та обставин, «відповідь» – це реакція людського генія, розуму, який А. Тойнбі міцно пов’язує з поняттям «життєвого пориву», що властиве творчій меншості. У своїй концепції А. Тойнбі віддає данину релігії: адекватність «відповіді» «виклику» обумовлена Богом. Втім, і сам «виклик» є божественним діянням.

Загибель, або, за термінологією А. Тойнбі, «надломи» цивілізації, викликаються двома причинами. Перша причина – втрата ініціативи у лідерів, «творчій меншості», яка викликається, зокрема, «гіпнозом», під який підпадають лідери мимоволі, впливаючи на своїх послідовників. Друга причина – «відмова від мимесису», тобто механізму наслідування підпорядкування лідерам, «творчим особистостям». Ця відмова викликає неконтрольованість потоку життя, революції, анархію.

До найвідоміших персоналій другого (за М. Елброу) етапу розвитку соціології, безперечно, належить видатний італійський учений Вільфредо Парето (1848–1923), якого можна вважати першим залізничником, що вплинув на розвиток соціології. Після закінчення Політехнічної школи в Туріні Парето в 1869 році захищає дисертацію «Фундаментальні принципи рівноваги у твердих тілах». Тема рівноваги червоною ниткою проходить повз усі його наступні економічні та соціологічні праці.

Специфічною особливістю його соціологічної концепції є акцент на психологічних, перш за все ірраціональних, нелогічних аспектах суспільного життя: інстинктах, почуттях, емоціях тощо. Основні праці В. Парето: «Економіка і соціологія» (1907), «Трактат всезагальної соціології» (1916), «Перетворення демократії» (1921), «Розум і суспільство» (1936).

Однією з основних методологічних засад В. Парето була теза про суперечність між нелогічним характером більшості людських вчинків і логічним характером наукового знання про

них. На думку вченого, люди здатні діяти логічно, раціонально, але переважно цього не роблять у зв'язку з тим, що в основі людської природи закладені інстинкти. При цьому логіку, раціональні міркування вони використовують для виправдовування чи приховування своїх справжніх намірів. Як вважає В. Парето, більшість соціологів, не розуміючи цієї істини, прагнуть віднайти в людських діях логіку, раціональність, коли лише необхідно чітко вказати людям на нелогічність їхньої поведінки і вивчати її такою, якою вона є.

Досліджуючи суспільство як соціальну систему, проблеми соціальної структури та соціальних переміщень, В. Парето приділяв основну увагу еліті та масам – соціальним класам, які співіснують у протиборстві в будь-якому конкретно-історичному суспільстві. В. Парето – один з відомих теоретиків елітизму, за яким історія суспільства розглядається як історія спадкоємності панівних еліт, що формуються і ведуть боротьбу за владу одна з одною.

Боротьба протидіючих еліт («леви» та «лисиці») породжує циркуляцію останніх або кругообіг еліт у суспільстві, що і є одним з механізмів соціальної мобільності.

Великий вплив на розвиток соціології ХХ століття мав і засновник російської соціологічної школи Пилип Сорокін (1889–1968). Науковий доробок вченого склали такі праці: «Соціальна і культурна динаміка» (1937–1941), «Криза нашого часу» (1941), «Система загальної соціології», «Альтруїстична любов: дослідження американських «добрих сусідів» і християнських святих» (1950), «Шляхи і влада любові» (1954).

Сорокін вважав, що необхідно відмовитися від поглядів на культуру як закриту, статичну систему «в собі». Насправді мова має йти про соціокультурну динаміку. У науковій літературі погляди Сорокіна на розвиток та взаємодію культур зазвичай узагальнюють поняттям «соціокультурна динаміка». Вона виражається у флуктуації (коливанні) трьох «суперсистем», які виражають ставлення людини до світу: «ідеаціональної» (надчуттєвої, надрозумної), «ідеалістичної» (частково надчуттєвої, частково чуттєвої), «чуттєвої». У різні історичні періоди в культурах домінує то одна, то інша «суперсистема». Відповідно змінюються і соціальні інститути, нормативні зразки.

Усі соціальні зміни здійснюються в континуумі «солідарність – антагонізм». Руйнування сталих зв'язків, які склалися, та виникнення нових інститутів, альтернативних соціальних форм супроводжуються неодмінно соціальними потрясіннями, кризами, масовими лихами.

2.3. Період інтернаціоналізації соціології

М. Елброу позначає цей етап як період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу. Цей період також можна назвати фазою інтернаціоналізації соціології, адже зіткнення теоретико-методологічних напрямків на міжнародному рівні сприяло консолідації соціологів різних країн, які належали до тієї чи іншої соціологічної традиції.

Безперечними лідерами структурно-функціонального аналізу в цей час були американські соціологи Толкотт Парсонс та Роберт Кінг Мертон. Вони продовжили традицію еволюціонізму в соціології, сприйняття суспільства як соціального організму, розвивали ідею його раціональної організації.

Ідеї Т. Парсонса (1902–1979) домінували в англomовній соціологічній теорії протягом досить тривалого часу: з кінця Другої світової війни до середини 60-х років. Проте і після цього періоду аж до сьогодні вони продовжують досить помітно впливати на соціологічну думку. Основні праці Т. Парсонса: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «Система сучасних суспільств» (1971), «Соціальна система і еволюція теорії дії» (1977), «Теорія дії і людське існування» (1978) та ін.

Ключем до всієї соціологічної концепції Т. Парсонса є категорія рівноваги, бо суспільство, на думку вченого, може існувати і само зберігатися лише в рівновазі. Порушення рівноваги означає дестабілізацію або загибель соціальної системи. Звідси основне завдання соціології – дати рекомендації щодо стабілізації суспільства, тобто підтримання рівноваги у соціальній системі.

Т. Парсонс вважає, що людей об'єднують у суспільство спільні цінності та правила соціальної поведінки. Таким чином

суспільство виступає усталеним комплексом мотивованої людської поведінки, а соціальну структуру суспільства утворює система соціальних відносин людей, які діють, виконуючи певні соціальні ролі.

Парсонс визначає сукупність необхідних умов для всіх соціальних систем.

Завдання кожної соціальної системи такі:

- задовольняти певні фізичні потреби своїх членів таким чином, щоб вони могли вижити;
- мати певні засоби розподілу матеріальних ресурсів;
- сформувати процес соціалізації людей, тобто їх входження у суспільство і підкорення їх конкретним нормам поведінки, чинним у цій системі;
- мати певну організацію видів діяльності і засоби, щоб успішно боротися з порушеннями, використовуючи форми примусу або, навпаки, спонуки;
- мати сумісні між собою соціальні інститути, що функціонують злагоджено.

Кожне суспільство на додаток до норм мусить виробити і мати певні цінності культури. Одним із важливих положень концепції Парсонса є розмежування таких відносно автономних підсистем дії, як особа і культура. Це дає йому змогу уникнути уявлень про цілком незалежну особу, з одного боку, і уявлень про індивідів, жорстко запрограмованих панівною культурою і залежних від її цінностей, — з другого.

У цілому формалізована модель системи дії включає культурну, соціальну, особистісну і органічну підсистеми, які перебувають між собою у відносинах взаємного обміну, елементами якого виступають: мова — на загальному рівні системи дій; задоволення — при взаємообміні між організмом і особистістю; емоції — між культурою і соціальною системою; гроші, влада, вплив — на рівні соціальної системи. Кожна з цих підсистем спеціалізується на виконанні певних функцій:

- культурна — функції поширення взірців дій, цінностей, вірувань, знань;
- соціальна — функції інтеграції індивідів;
- особистісна (особа) — функції досягнення мети;
- органічна (організм) — функції адаптації до середовища.

На найбільш загальному рівні соціальний порядок виступає продуктом двох процесів: тенденції системи до самозбереження і самодостатності та тенденції до охорони своїх кордонів і стабільності щодо навколишнього середовища.

Ще одним видатним представником структурно-функціонального напрямку у соціології третього періоду є Роберт Кінг Мертон (1910–2003). Учень П. Сорокіна та Т. Парсонса, він вважав, що функціоналізм є основним, якщо не єдиним способом мислення, який може бути застосованим у соціології як самостійній галузі знання. Він також створює цілісну теорію суспільства і парадигму функціонального аналізу. Але якщо Парсонс основну увагу приділяє механізмам підтримки соціального порядку, то Мертон зосереджує зусилля на дослідженні дисфункцій – поведінки, що відхиляється від суспільних норм, стану аномії, соціальних конфліктів тощо. Основні праці Р. Мертона: «Соціальна теорія та соціальна структура» (1957, 1968), «Про теоретичну соціологію» (1967), «Соціологія науки» (1973), «Структурний аналіз у соціології» (1975), «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

Головними категоріями в соціологічній теорії Р. Мертона є «функція» та «дисфункція». Функція – це ті спостережувальні наслідки, які служать саморегуляції даної системи або пристосуванню її до середовища. Дисфункція – це ті спостережувальні наслідки, які послаблюють саморегуляцію даної системи або її пристосованість до середовища.

У досліджуванні соціальних систем і соціальних структур Мертон робить акцент на притаманних їм конфліктах, суперечностях, відхиленнях, дисфункціях, двоїстості. Інтеграція суспільства є для нього радше явищем проблематичним, таким, що рідко трапляється. Різні ступені інтеграції встановлюють межі спектра: від повної згоди (консенсусу) до повної розбіжності (диссенсусу). Предметом уваги Мертона є саме ситуації, близькі до розбіжностей, які порушують єдність суспільства. Йому належить ідея конфліктності суспільства, яку можна подолати шляхом зміни соціальної структури і створення нових відповідних організацій.

Основними складовими теорій структурно–функціонального аналізу Мертона виступають:

– розгляд суспільства як системи взаємопов’язаних структур, що складають його й утворюють єдине ціле; всі елементи системи залежні один від одного через різні виконувані ними функції;

– розуміння соціальних інститутів (держави, церкви, профспілок тощо) не стільки як самостійних утворень, скільки частин соціальної системи, які впливають на функціонування всього суспільства;

– визнання індивіда (діючої особистості) як основного елемента системи; він входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;

– твердження, що суспільне життя залежить від солідарності, ґрунтується на взаємодії та співробітництві діючих у ньому індивідів;

– положення про те, що в основі соціального життя лежать норми й цінності; воно включає певні обов’язки людей і необхідність соціального контролю;

– висновки, що соціальні системи є інтегрованими і тяжіють до стабільності; дисфункції у суспільстві є ненормальним, паталогічним станом, який слід долати; велику роль у цьому відіграє соціологія, оскільки саме вона здатна виявляти соціальні відхилення і попереджати про них відповідні соціальні інститути.

Тепер з’ясуємо особливості другого напрямку розвитку соціології в означений період, який отримав назву марксистської соціології. Вчення К. Маркса справило величезний вплив на соціальні науки минулого століття. Саме соціологічна теорія К. Маркса протягом цього етапу в історії людства була джерелом численних концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Одним із таких концептуальних напрямків був розвиток «критичної теорії».

Прибічники цієї традиції, виходячи з положень К. Маркса, піддавали критиці різні сторони соціального життя сучасного їм капіталістичного суспільства, перш за все таких його рис, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного буття тощо. Прибічниками марксистського підходу до аналізу суспільства були такі дослідники, як французький соціолог, засновник генетичного структуралізму Люсьєн Гольдман (1913–1970), французький

соціальний філософ Луї П'єр Альтюссер (1918–1990), англійський соціолог Томас Бартон Боттомор (1920–1993) та ін. У своїх роботах вони акцентували увагу на об'єктивній структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є капіталістичне суспільство.

Звичайно, марксистської традиції у соціології додержувались радянські соціологи, як і соціологи всіх інших соціалістичних країн.

До найбільш впливових соціологів цього напрямку належить відомий німецький соціолог та соціальний філософ Юрген Габермас (1929). Основні праці Ю. Габермаса: «Структура політично функціонуючої громадськості» (1962), «Пізнання та інтерес» (1968), «До логіки соціальних наук» (1970), «Теорія комунікативної дії» (1981). Розробляючи свій варіант «критичної теорії суспільства», Габермас міркує таким чином.

В основі суспільних зв'язків лежать взаємодія (інтеракція) та взаєморозуміння. Люди (індивіди) проживають у трьох взаємодоповнювальних світах: по-перше, в об'єктивному світі, де існують ділові відносини; по-друге, в соціальному світі – світі нормативних та оцінних відносин; і по-третє, в суб'єктивному світі, який утворюють людські почуття, переживання, надії, роздуми тощо. Відповідно, в об'єктивному світі відносини індивідів Габермас характеризує як ділові, у соціальному світі – як нормативні, у суб'єктивному світі – як експресивні. Ставлення до всіх трьох світів індивіди висловлюють через мову, причому мовне оформлення індивідуальних відносин у першому випадку орієнтоване на істину, в другому випадку – на норму, а в третьому – на правду. Відповідно розглядає Габермас три «ціннісні сфери»: сферу науки, де існують людські прагнення до істини; сферу моралі і права, де спостерігаються людські прагнення до вірності моральним та правовим нормам; і сферу мистецтва, де наявні прагнення до правди (правдивість, за Габермасом, є автентичним виявом суб'єктивних переживань).

Відмінною особливістю цивілізації є невинуватене збільшення інструменталізації раціональної комунікативної поведінки людей. Названий процес втілюється в «колонізації» «життєвого світу» «системним світом». Під першим – «життєвим

світом» – вчений має на увазі безпосередні акти розуміння та взаємодії людей. Другий – «системний світ» – це світ анонімних, безособових інструментальних відносин, пов'язаних з ринком та державою. Всі гострі проблеми сучасного життя, вважає вчений, викликані розростанням «системного світу» за рахунок «життєвого світу».

Габермас розробляє рецепти позбавлення суспільства від його соціальних хвороб. І один такий рецепт: поставити за допомогою прогресивних соціальних та політичних сил бар'єр на шляху поширення «системного світу». Це можна зробити, зокрема, завдяки широким та відкритим демократичним дискусіям, збільшенню простору взаєморозуміння та посиленню міжособистісної та міжгрупової координації комунікативної поведінки.

2.4. Період «ідигенізації» соціології

Четвертий етап розвитку соціології М. Елброу пов'язує з появою у 70-ті роки ХХ століття національних соціологічних шкіл у країнах «третього світу». Він назвав цей етап періодом «індигенізації» чи «отуземлення» соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються. Саме у цей період соціологи цих країн починають усвідомлювати, що процеси, які відбуваються в їхніх суспільствах, не можна зрозуміти та пояснити, якщо дивитися на них «очима Заходу».

Батьківщиною соціології цього періоду вважаються країни Латинської Америки, де виникли концепції залежного розвитку та периферійного капіталізму. Основи цих концепцій були закладені видатним латиноамериканським економістом Раулем Пребішем (1901–1986) у його праці «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» (1981). Їхня суть полягає в тому, що периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталістичними, але їх капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центру». Він функціонує і розвивається багато в чому за іншими законами. Через це неокласичні економічні теорії зовсім не придатні для його аналізу та розуміння. Специфіка

периферійного капіталізму визначає особливий характер усього суспільства.

У праці «Залежність і розвиток Латинської Америки. Досвід соціологічної інтерпретації» (1971) Фернандо Енрике Кардозо (1931) та Енцо Фалетто (1935–2003) розробляють концепцію «залежного розвитку». В цій концепції основний акцент робиться на існуванні «ситуацій залежності» і можливості розвитку за її умов. Соціологи стверджують, що особливих «законів руху» залежної капіталістичної економіки не існує. Досліджувати потрібно специфіку дії загальних законів капіталізму в залежних країнах, а тому за краще говорити не про «категорії», або «теорії» залежності, а про «ситуацію залежності». На відміну від ряду прихильників теорій залежності, які вважали, що залежність виключає економічний прогрес периферійних країн, Ф. Кардозо не вважав залежність та економічний прогрес взаємовиключними явищами.

Творчий доробок авторів надав можливість в інтегральному, синтетичному вигляді простежити динаміку економічного і соціально-політичного розвитку Латинської Америки в її конкретному прояві в специфічних ситуаціях окремих країн регіону.

Т. дус Сантус і Р. Маріні пов'язують залежність із природою не лише правлячих класів периферійних країн, але й з їх соціально-класовою структурою як такою. На думку мексиканського соціолога Теотоніу дус Сантуса (1936), залежність спричиняла надексплуатацію робочої сили периферійних країн, що зазнавали фактично подвійної експлуатації з боку власних правлячих класів та імперіалістичної системи. Досить схожою була позиція Руя Мауро Маріні (1932–1997) – бразильського економіста, соціолога і політолога, який у 1962 році організував вивчення основної праці Карла Маркса «Капітал», що, власне, було основою для розроблення теорії залежного розвитку. Йому належить концепція «суперексплуатації» трудящих мас периферії в результаті залежності цих країн від «центру».

Великий внесок у розвиток соціології зробили такі латиноамериканські науковці, як Пабло Гонсалес Касанова (1922), який запропонував проект «соціології експлуатації» як необхідного напрямку розвитку критичної соціальної науки;

бразильський політолог, соціолог і економіст Ванія Бамбірра, яка в межах «нової теорії залежного розвитку», виходячи із марксистських позицій, розвинула типологію форм залежності; колумбійський соціолог Орландо Борда (1925–2008), який разом з Падре Каміло Торресом (1929–1966) заснував у 1959 році перший у Латинській Америці факультет соціології в Національному університеті Колумбії.

У другій половині 1960-х років у Мексиці виникла ще одна школа економістів і соціологів, яка розробляла проблеми залежності. Найбільша фігура серед цих учених – Алонсо Агиляр Монтоверде. Він створив концепцію капіталізму суброзвитку. Проте, говорячи про «модифікації» законів капіталізму в латиноамериканському суспільстві, мексиканський науковець у той же час не приймає ідею особливого периферійно–капіталістичного способу виробництва.

В інших країнах «третього світу» розроблення концепцій залежного розвитку почалося пізніше. Для вчених і практиків Азії та Африки не було потреби доводити існування залежності їхніх країн від центру, адже це вже продемонстрували латиноамериканці, розкривши детально механізми цієї залежності. Тож азіатські та африканські фахівці займалися переважно питанням про те, якими способами позбутися цієї залежності, яку політику потрібно проводити, щоб забезпечити прогрес своїх країн. Так, у Дакарі, що став центром африканської марксистської теорії, Самір Амін (1931) – директор організованого під егідою ООН Інституту планування розвитку, став одним із ключових авторів, які пропагували напрацювання латиноамериканських представників марксистської теорії залежності. Одним із таких напрацювань була концепція альтернативного розвитку, яку розробляли індієць Р. Котхарі, бангладешець А. Рахман, єгиптянин І. С. Абдулла, індонезієць Соеджатмоко, ланкієць П. Вігнараджа і багато інших дослідників.

2.5. Період «глобалізації» соціології

Сучасний, п'ятий, за М. Елброу, період розвитку світової соціології — це період «глобалізації». Саме таку назву він отримав на XII Міжнародному соціологічному конгресі (Мадрид,

1990). Глобалізація – це не «національна» і не «інтернаціональна» фаза у розвитку соціологічного знання, хоча є продуктом і того, і іншого. Глобалізація – це прагнення об'єднати зусилля соціологів усіх шкіл, напрямків, теоретико-методологічних підходів для вирішення актуальних загальнолюдських проблем.

Отже, глобалізація як сучасний етап розвитку світової соціології – це своєрідна відповідь науковців на об'єктивні процеси, які відбуваються сьогодні у людському співтоваристві. Необхідність консолідації, в тому числі соціологів, обумовлена тим, що за сучасних умов, мабуть, немає жодної країни, жодного суспільства, яке було б «самодостатнім». У нове століття наша цивілізація увійшла як взаємопов'язана система і в галузі економіки, і у політичній організації, і у сфері культури, і у сфері глобальних комунікацій. Сьогодні людство опинилося перед спільними для всіх країн загрозами: екологічними, демографічними проблемами, можливістю ядерної війни, міжнародним тероризмом, епідемічними захворюваннями тощо.

Соціологічна наука не може не реагувати на всі ці проблеми, у свою чергу, вони вимагають від неї нового розуміння соціальної реальності. Отже, сьогодні змінюються об'єкт та предмет дослідження соціологів, виникають нові феномени, що характеризують зміни у способі життя як тих чи інших континентів, країн, народів, людства в цілому, так і окремої сім'ї, яка включається до нового соціального простору безпосередньо (наприклад, через телекомунікації) чи опосередковано.

Серед представників п'ятого етапу розвитку соціології, який М. Елброу визначив як етап її глобалізації, безперечно, особливе місце посідає Іммануїл Валлерстайн (1930). Його концепція глобалізму (теорія світ-системи) є спробою інтерпретації суспільного розвитку як розвитку світової системи. Основні праці І. Валлерстайна: «Сучасна світова система» (1974), «Капіталістична світова система» (1979), «Історичний капіталізм» (1983).

І. Валлерстайн є автором світ-системної теорії. Він виділив у людській історії три послідовні світові системи: найбільш ранню «світ-імперію», яку змінила «світ-економіка» («світ-господарство») і прийдешній «світ-соціалізм», але соціолог зосереджує основну увагу на аналізі другої, сучасної світ-системи, ототожнюючи її з капіталізмом. Капіталізм зародився у

XVI столітті, коли через випадковий збіг обставин у Західній Європі світ-імперії поступилися місцем світ-економіці, побудованій на торгівлі. Капіталістична світ-економіка породила колоніальну експансію західноєвропейських країн, до XIX століття вона придушила всі інші світ-економіки і світ-імперії, залишившись єдиною сучасною світ-системою. Згідно з теорією Валлерстайна, всі країни капіталістичної світ-економіки живуть в одному ритмі.

Поняття «світ» у цьому випадку розуміється не як світ, а як його частина, що являє собою певну окрему цілісність. Просторові зв'язки між суспільствами окреслені межами, що і є межами світ-системи. В середині цих меж є центр (ядро), периферія та напівпериферія, вони і становлять собою частини світ-системи. Поза межами – зовнішній простір.

Існує два види світ-системи: світ-економіка та світ-імперія. Ключова відмінність між ними полягає у різних політичних структурах. Світ-імперія є структурою, яка має одну загальну політичну структуру та один загальний розподіл праці. Головним поняттям розробленої Валлерстайном концепції є світ-економіка – система міжнародних зв'язків, побудована на торгівлі.

Основою світ-економіки служить міжнародний поділ праці, при якому в центрі цивілізації існує вільний ринок праці, тоді як на периферії – невільний ринок, до того ж малокваліфікованої праці. Саме ця обставина і забезпечує економічні та політичні переваги «ядерних» високорозвинених держав («центру цивілізації») перед «периферією». І як тільки ця «різниця» на світовому ринку праці зникне, прийде світ-соціалізм.

Дуже цікавими є міркування Валлерстайна про причини становлення економічного та політичного панування світ-економіки капіталізму в глобальних масштабах. Тут головну роль відіграє відкритий європейцями механізм накопичення капіталу. Складовими механізму капіталістичного накопичення є коммодифікація та монетизація, які автоматично перетворюють будь-яке нетоварне виробництво в принципово нерентабельне. Цей механізм створює різноманітні форми контролю над працею, зумовлює нерівний обмін між «центром» та «периферією», створює «антиринок» у вигляді монополістичних тенденцій та ін.

Проте останнім часом, вважає вчений, механізм капіталістичного накопичення слабшає.

Найбільш видатним сучасним соціологом Великої Британії та одним із небагатьох впливових теоретиків світу є Ентоні Гіденс (1938). Основні праці Гіденса: «Центральні проблеми соціальної теорії» (1979), «Конституювання суспільства: основні принципи теорії структурації» (1986), «Соціологія: короткий, але критичний вступ» (1987), «У захист соціології: нариси, пояснення та відповіді» (1997).

Гіденс описує сучасний стан соціологічної науки і підкреслює, що в ній і досі можна помітити «пережитки минулого». Він має на увазі стале переконання більшості соціологів у тому, що економічні чинники є найголовнішою рушійною силою світового поступу. На думку Гіденса, у майбутньому слід відмовитися від однобічності економічного редуccionізму і визнати, що сучасність – це надзвичайно складне явище, в якому все більшої ваги набирає чинник культури. Тому надалі, очевидно, боротьба за звільнення від теоретичних пут минулого передбачатиме відмову від постійних сперечань з марксизмом і розширення діапазону оцінок сучасності насамперед через поглиблений соціологічний аналіз культурних вимірів світу людини.

Наступне міркування Гіденса стосується головного предмета дослідження в соціології – суспільства. Раніше панівною була думка про необхідність такого аналізу суспільства, коли розвиток залежав від ендогенних (тобто внутрішніх) імпульсів. Зараз все необхіднішим стає, по-перше, перенесення акцентів на дослідження систем держав з притаманними їм взаємозв'язками і взаємодією, а по-друге, вивчення насамперед національної держави «як втілення суспільства». Саме національна держава, на думку Гіденса, є більш або менш цілісна інтегрована одиниця з досить однорідною культурною ідентичністю, політичними інструментами влади, певною територією, яка входить до системи національних держав.

З цим тісно пов'язана така тенденція майбутнього розвитку соціології, як докладне вивчення світової системи з такими її ключовими аспектами, як зростаюча складність міжнародного розподілу праці, розподіл влади, міжнародний військовий

порядок. Усі ці явища, невідомі раніше, зараз все більше впливають на розвиток окремих національних держав і дедалі більше визначають його траєкторію.

У майбутньому зростатиме роль соціальних рухів у розвитку суспільства, таких як екологічний, жіночий, рух за мир тощо. На зміну старим типам соціальних рухів (як-от робітничий рух) придуть нові типи, про які людство ще не накопичило потрібних знань. Серед них Гіденс називає, як приклад, ісламську революцію, яка загрожує докорінно змінити геополітичну ситуацію в її усталених формах і межах. Вона виявилася цілковито несподіваною для соціології, яка протягом останнього часу не надавала релігійним феноменам належної уваги.

Гіденс переконаний, що у ХХІ столітті соціологія досягне стану синтезу, остаточно відмовившись від натуралізму та інших спроб пояснення соціальних явищ зовнішніми по відношенню до соціуму засобами. Новий синтез відмовиться також від пояснень людської поведінки, що автоматично випливає із соціальних причин. Він буде спиратись на докладні емпіричні дослідження суспільства і людської діяльності, які постійно змінюються; саме нове емпіричне знання допоможе будувати нові теоретичні пояснення мінливого світу.

Серед персоналій п'ятого етапу розвитку соціології чільне місце належить Нікласу Луману (1927–1998) – видатному представнику функціонального та системного підходу в соціології, одному із лідерів німецької соціологічної думки останньої третини минулого століття. Основні праці Н. Лумана: «Соціологічні пояснення» (1970–1984), «Теорія суспільства чи соціальна технологія» (1971), «Структура суспільства і семантика» (1981–1982), «Соціальна система» (1984).

За Н. Луманом, соціологія має виробляти теоретичне знаряддя, за допомогою якого можна пізнати реальний соціальний світ. Головною метою дослідника було розроблення поняття і теорії суспільства. Застосувавши системний підхід до аналізу соціальної дійсності, Н. Луман створює теорію самореферентних систем. При цьому під такою системою розуміється те, що може вирізняти себе від зовнішнього середовища та відтворювати цю межу. Таким чином, у фокусі уваги дослідника є співвідношення «система – навколишній світ». На думку Н. Лумана, суспільство є

яскравим прикладом систем, що є самовідтворюваними та самореферентними. Це означає, що суспільство має здатність не тільки самовідтворюватись, але й описувати себе, відтворюючи в цьому описі себе самого.

Згідно з таким тлумаченням, елементами соціальної системи є не люди або їх дії, а комунікації, які, у свою чергу, розкладаються на дії («події» у системі). Поняття «комунікація» в цьому контексті також має специфічний зміст. Це не просто передача інформації, це – змістовний, самореферентний процес.

Комунікації виробляють та відтворюють себе завдяки самим собі. Це обумовлює закритість соціальної системи. Вона відтворює себе за допомогою власних операцій, які не мають жодного відношення до зовнішнього світу. Саме це є основою фундаментальної характеристики системи самопізнання.

Соціальна система — це сукупність комунікацій, тому просторові кордони відбивають внутрішнє структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на здолаття складності її самої та середовища, що її оточує.

Людина не є частиною суспільства (системи), вона є складовою навколишнього середовища. Це є особливо очевидним в умовах еволюції та диференціації соціальних систем. У минулому пріоритет політики давав змогу суспільству інтерпретувати себе як державу; потім те саме сталося з пріоритетом економіки. Сучасне суспільство, за Н. Луманом, — це граничні можливості всеохопної соціальної взаємодії («світове суспільство»).

Системи, що автономізувалися, — «політика», «держав», «наука», «релігія», «право» — самовідтворюються (для визначення цього феномена Н. Луман вводить поняття «аутопоезис»). Елементи цих систем співвідносяться виключно один з одним («самореференція»), що робить їх непрозорими та ускладнює взаємоузгодження та «взаємопроникнення».

Внутрішнє спілкування у системах забезпечується «символічно узагальненими засобами комунікації» («влада» в політиці, «істина» в науці, «віра» в релігії, «любов» у сім'ї). Такий стан сучасного суспільства Н. Луман розглядає як необхідний результат еволюції, яка, на його думку, не є необхідною.

Отже, у творчості згаданих нами соціологів, які належать до п'ятого (за М. Елброу) етапу розвитку соціологічної науки,

знаходимо відображення процесів інтеграції різних підходів до наукового аналізу суспільного життя наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: тенденцій глобалізації, розширення світової ринкової системи, гомогенізації культурного середовища, стандартизації смаків, потреб та вчинків людей під впливом засобів масової інформації тощо.

2.6. Розвиток української соціології

Соціологічна думка в Україні розвивається як частина світової соціологічної думки. У розвитку соціологічної науки в Україні можна виділити три основні етапи: перший – з кінця 70-х років ХІХ століття до 1918 року; другий – від 1918 року до кінця 80-х років ХХ століття і третій – з кінця 80-х років ХХ століття до наших днів.

Перший етап пов'язаний насамперед з діяльністю «Женевського гуртка» (Михайло Драгоманов (1841–1895) та ін.), а також таких видатних вчених, як Михайло Грушевський (1866–1934), Микита Шаповал (1882–1932), Богдан Кістяківський (1868–1920). Для цього етапу характерним є те, що українська соціологія перебуває під впливом західної соціологічної думки, а також те, що українські вчені не були фаховими соціологами і займалися соціологічною наукою принагідно, в руслі своїх філософських, історичних, правових чи економічних досліджень, розглядаючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Жоден з українських вчених у той час не створив власної цілісної теорії.

М. Драгоманов – піонер української соціології, він першим у курсі лекцій для студентів Київського університету використав термін «соціологія», вважаючи її універсальною і, одночасно, найбільш точною наукою про суспільство. Основні праці М. Драгоманова: «Переднє слово» (до «Громади» 1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Чудацькі думки про українську націоналістичну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

Під суспільством вчений розумів три системи: матеріал, з якого воно складається (індивідууми, спільності); суспільство (сім'я, клас, держава, їх союз) і продукти суспільної діяльності (політичні, економічні, духовні, соціальні). Виходячи з останніх

(продуктів), М. Драгоманов використовував багатофакторний підхід до вивчення, аналізу суспільства, причому особливу увагу приділяв вирішальній ролі матеріального чинника в суспільному прогресі, в якому, на відміну від марксизму, підтримував виключно еволюційну, а не революційну тенденцію прогресу.

Щодо політичного чинника суспільних змін, відносин, то М. Драгоманов активно досліджував проблеми влади, співвідношення держави і суспільства, церкви, індивідуальної свободи, федералізму і централізму, вітаючи федеральне об'єднання автономій при державотворенні.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав видатний український соціолог, історик, етнолог, фольклорист, громадський і політичний діяч, перший Президент Української народної Республіки (1918) Михайло Грушевський (1866–1934). Основні праці М. Грушевського: «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «Історія України–Руси» (1898–1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Історія української літератури» (1923–1927), «Звільнення Росії та українське питання» (1907).

Цікаво, що у своїй біографії Грушевський мало писав про особисті соціологічні надбання, але сам був добре знайомий з Е. Дюркгеймом, іншими видатними людьми Заходу, багато писав з питань соціології і, нарешті, 1919 року у Відні організував Український соціологічний інститут. Український соціологічний інститут проіснував до 1924 року і став по суті першим інституціоналізованим українським соціологічним осередком, згуртувавши відомих науковців та громадсько-політичних діячів – Д. Антоновича (1877–1945), Б. Старосольського (1878–1942), М. Шрага (1894–1970), М. Чечеля (1891–1937), М. Шаповала (1882–1932), В. Мазуренка (1877–1932), П. Христюка (1880–1941) та ін.

М. Грушевський був одним з небагатьох вчених в історії соціології, який зробив спробу класифікувати закони даної науки (полемізуючи з думкою Ф. Енгельса про походження сім'ї, держави, із запереченнями В. Вундтом існування будь-яких соціологічних законів). У своїй «генетичній соціології» він вказав на біологічні (спадковість, самоохорона роду, диференціація, виживання сильних), психологічні (наслідування і вибір) і

економічні (поділ праці, попит і пропонування) закони виникнення суспільного життя, походження соціальних спільностей. У даній соціології Грушевський аргументує і свій основний закон зміни, «трансформації» суспільств як результат конкуренції індивідуалістських і колективістських тенденцій.

У центрі політичної соціології М. Грушевського стоїть «українське питання», ідея переходу від автономії до суверенної української державності, дослідження механізмів утримування влади верхівкою, аналіз співвідношення класової держави і демократії.

Другий етап розвитку української соціології охоплює період від листопада 1918 року до початку 90-х років XX століття. В листопаді 1918 року відбулося академічне оформлення української соціології: було створено Всеукраїнську академію наук, у структурі якої діяла кафедра соціології (керівник – Богдан Кістяківський).

Б. Кістяківський (1868–1920) свідомо називав себе українцем, відстоював самостійність української культури, наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці суспільних тенденцій.

В історію української соціологічної думки увійшов як послідовний борець за перетворення соціології у справжню науку про суспільство. До соціологічних праць ученого належать: «Суспільство та індивід» (1899), «Ідея рівності з соціологічної точки зору» (1900) та ін. Він доходить висновку, що автоматичне перенесення природничо–наукового мислення в соціологію не дає змоги пізнати особливості соціального світу. Водночас реальність, яку має вивчати соціологія, це не лише економічні відносини, а й дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами. Звернення до реальності в такому аспекті – це умова здобуття соціологією статусу самостійної науки та її остаточного відокремлення і від природознавства, і від економіки, філософії та інших соціогуманітарних наук.

В УРСР у 20-ті роки відбувається інституціоналізація соціології, набуття нею статусу соціального інституту. Поряд з

уже згаданою кафедрою соціології в рамках ВУАН, Михайлом Грушевським після його повернення в УРСР у 1924 році було відкрито секцію методології і соціології при науково-дослідній кафедрі історії України. Функції соціологічного інституту фактично виконувала утворена наприкінці 1925 року «Асоціація культурно-історичного досліджу». З кінця 20-х — початку 30-х років в УРСР торжествує тоталітарний режим, марксизм остаточно утверджується як ідеологічна основа суспільства. Це призвело до розгрому соціології і її повного занепаду в УРСР. Соціологічні дослідження, що спираються на точні факти, були непотрібні тоталітарному режимові, оскільки вступали в суперечність із пропагандою «завоювань соціалізму». Соціологічні установи ліквідовуються, багатьох українських вчених винищено фізично, перервано будь-які зв'язки із світовою соціологічною наукою. До 1990 року в Україні не було жодної окремої соціологічної установи, жодного факультету соціології в університетах. У тоталітарній державі соціологія своєю науковою об'єктивністю та здатністю до обґрунтованих прогнозів суперечила ідеології, управлінському волюнтаризму та бюрократичному суб'єктивізму.

Українська соціологія в еміграції диспонувала достатньо значною кількістю відомих вчених та наукових інституцій. У міжвоєнний період головними центрами української соціологічної думки в еміграції виступали Український соціологічний інститут у Відні, заснований Михайлом Грушевським, Український науковий інститут у Берліні. Але головним центром української емігрантської науки у 30-х роках була Чехословаччина. Тут існували такі наукові осередки, як Український вільний університет (на кафедрі соціології працювали Олександр Ейхельман, Володимир Старосольський, Віктор Доманицький) та Український інститут громадознавства у Празі (Микита Шаповал, Володимир Петрів), Українська господарська академія в Подєбрадах (Ольгерд Бочковський).

Після Другої світової війни наукові центри української еміграції перемістилися за океан — у США і Канаду. Соціологічні студії в еміграції у цей час не проводилися планово. Не існує соціологічної інституції, ані спеціального соціологічного видання, які б об'єднували українських соціологів у діаспорі.

М. Шаповал (1882–1932) – теж один із видатних захисників права соціології зайняти належне місце серед інших наук про суспільство. Не випадково ним (за прикладом М. Грушевського) за кордоном був організований Український інститут громадознавства (УІГ). Протягом 1925–1927 років співробітниками УІГ видавався часопис «Суспільство», були опубліковані численні монографічні праці, серед яких такі роботи М. Шаповала, як «Соціологія українського відродження», «Соціографія України», «Соціологія України», зокрема «Загальна соціологія», яка вважається першим українським підручником із соціології (Прага, 1924), а також була розроблена система загальної соціологічної теорії, яка охоплює:

- загальну соціологію (теорію суспільства, соціальних спільнот, суспільних відносин і соціальної поведінки);
- соціографію (методологію соціологічних досліджень);
- соціотехніку (розроблення практичних програм діяльності у сферах політики, права, економіки).

М. Шаповал був щиро переконаний, що політика може стати наукою лише на ґрунті соціології, а щодо українського народу, то без серйозної організації соціологічних студій він йтиме напомацки, не бачитиме перспектив і впаде жертвою потужного механізму міжнародного суспільного життя.

Досить неординарною особистістю в історії української соціологічної думки був В. Липинський (1882–1931). Він виступав ортодоксальним захисником ідей державної незалежності України, не федеративної, а суверенної національної держави Україна. На думку вченого, розбудова незалежної держави можлива лише за умов існування соціальних верств, класів, зацікавлених у цьому. В Україні таким класом, на думку В. Липинського, є хлібороби, яких він вважав «органічним» класом. Саме їм адресована головна праця ученого «Листи до братів-хліборобів» (1926).

Окрім існування «органічного» класу (хліборобів), створення незалежної держави В. Липинський пов'язує з діяльністю національної еліти та поширенням певного типу особистості – «войовника-продуцента», тобто людини, яка має однакову здатність як до творчої, так і до військової справи. Для В. Липинського цей тип особистості втілювався в особі гетьмана.

Після Другої світової війни українська соціологія на еміграції не мала помітних здобутків, у всякому разі відомих нам.

Натомість українська радянська соціологія цього періоду (особливо після 1956 року, коли було засуджено культ особистості Сталіна) дістала, як зазначалось вище, певні позитивні шанси для свого розвитку. На початку 1960 років відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР здійснив соціологічні дослідження в Західній Україні. Їх результати не було оприлюднено, проте деякі з них було представлено у збірнику за редакцією Л. Сохань «Соціологія на Україні» (1968). У 1968 році в Інституті філософії АН УРСР було відкрито відділ соціології, а у 1969 році вийшов у світ збірник «Філософія і соціологія».

Соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук як в Україні, так і в цілому в СРСР. Ситуація змінюється, починаючи із середини 80-х років, із настанням ери гласності й перебудови. Поволі зазнає змін ставлення до соціології, зростає усвідомлення її суспільної значущості і користі. Настає навіть певна мода на цю науку, коли без соціологічних опитувань та експертиз важко було собі уявити газетні та журнальні публікації, передачі радіо і програми телебачення, особливо на політичні теми. Відкриваються кафедри та відділення соціології у Харківському, Київському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському університетах, але належних умов для безперешкодного розвитку соціологічної думки в рамках СРСР так і не було створено.

Третій етап у розвитку української соціології починається з часу проголошення України самостійною державою. Соціологія здобуває статус окремої соціальної науки, в університетах відкриваються факультети та відділення підготовки професійних соціологів, починає функціонувати аспірантура для спеціальності «соціологія», утворюються спеціалізовані ради із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата і доктора соціологічних наук. Зростає кількість праць і наукових публікацій з соціології, виходить часопис «Філософська і соціологічна думка» [136].

Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України і, навпаки, процеси відродження і державотворення вимагають своєрідного соціологічного супроводу. Яскравим виявом цих тенденцій стає створення у 1990 році

Інституту соціології в системі Національної Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію (пізніше – Соціологічна асоціація України), яка забезпечує методичне консультування науково-дослідних робіт вітчизняних учених-соціологів. Із 1993 року вона стає колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації. Протягом років незалежності в Україні утворилися висококваліфіковані центри соціологічних досліджень, найвідомішими серед них є соціологічна служба Інституту соціології НАН України, яка плідно співпрацює із соціологічною службою Центру «Демократичні ініціативи» та службою СОЦИС–Геллап (Ukraine International); Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова; Київський міжнародний інститут соціології в Університеті «Києво-Могилянська Академія»; Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень (м. Харків) та ін.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть етапи розвитку соціології за М. Елброу.
2. Чому перший етап розвитку соціології як самостійної науки М. Елброу називає «універсалізмом»? Хто із соціологів належить до цього етапу?
3. Сформулюйте засадничі ідеї позитивістської соціології О. Конта та Г. Спенсера.
4. Надайте характеристику національних соціологічних шкіл, що виникли на другому етапі розвитку соціології (за М. Елброу).
5. У чому полягає сутність соціологічної концепції Е. Дюркгейма?
6. Надайте стисло характеристику марксистської теорії суспільства.
7. Чому М. Елброу називає третій етап розвитку соціології фазою її інтернаціоналізації?
8. Чим відрізняються соціологічні концепції Т. Парсонса і Р. Мертона?
9. Як М. Елброу називає четвертий етап розвитку соціології? Чим обумовлена така назва?
10. Назвіть головних представників української соціологічної думки другої половини XIX – початку XX століття.
11. Назвіть сучасні українські висококваліфіковані центри соціологічних досліджень.